

FELSEFE DÜNYASI

2008/2 Sayı: 48

YILDA İKİ KEZ YAYIMLANIR

ISSN 1301-0875

Sahibi

Türk Felsefe Derneği Adına
Başkan Prof. Dr. Necati ÖNER

Sorumlu Yazı İşleri Müdürü
Prof. Dr. Ahmet İNAM

Yazı Kurulu
Prof. Dr. Necati ÖNER
Prof. Dr. Ahmet İNAM
Prof. Dr. Murtaza KORLAELÇİ
Doç. Dr. Hüseyin Gazi TOPDEMİR
Doç. Dr. İsmail KÖZ
Doç. Dr. Veli URHAN
Yrd. Doç. Dr. Levent BAYRAKTAR

Felsefe Dünyası Hakemli Bir Dergidir.

Felsefe Dünyası 2004 yılından itibaren PHILOSOPHER'S INDEX ve
TÜBİTAK /ulakbim tarafından dizinlenmektedir.

Yazışma ADRESİ
P.K. 21 Yenışehir / ANKARA
Tel&Fax: 0.312 231 54 40

Fiyatı: 15 YTL (KDV Dahil)

Banka Hesap No:
Vakıfbank Kızılay Şubesi: 00158007288336451

Dizgi ve Baskı
Türkiye Diyanet Vakfı
Yayın Matbaacılık ve Ticaret İşletmesi
OSTİM Örnek Sanayi Sitesi 1. Cad. 358. Sk. No: 11 Y.Mahalle / ANKARA
Tel: 0.312 354 91 31 (Pbx) • Fax: 0.312 354 91 32

Ömer Nasuhi Bilmen'in HUKUKİ İSLÂMİYYE ve İSTILAHATI FIKHİYYE KAMUSU'NUN MANTIKSAL AÇIDAN DEĞERLENDİRİLMESİ

İbrahim EMİROĞLU*

Bu makalemizde biz, Erzurum'un yetiştirdiği din bilginlerinden olan Ö.N. Bilmen'in *Hukukî İslâmîyye ve İstilahatı Fıkhiyye Kamusu* adlı eserinin mantıksal açıdan önemi ve değerinin ne olduğunu incelemeyi amaçlamaktayız. Bunu yaparken, önce onun fıkıh, kelâm ve ahlâkta hatırı sayılır birikimine dikkat çekerek **ilim ve kültür tarihimizdeki yerine** kısaca işaret edecek, sonra onun kitapta takip ettiği usûl ve tekniğe değinecek, daha sonra da söz konusu eserin mantık açısından bir analizine girişeceğiz. Bunu gerçekleştiren,

- Fıkıh usûlünün temel terimlerini nasıl kullandığını, bunları açıklarken mantıktan ne ölçüde yararlandığını ve **kavramlar mantığı** ile ilgili birikimini açığa çıkartmaya,
- Delâlet, lafız ve ifade çeşitlerini incelerken **kavramlar ve önermeler mantığı** Fıkıh usulüne nasıl aktardığını tespit etmeye ve bunun **dil ve mantık** açısından önemine değinmeye,
- Fıkıhtaki şeri delilleri işlerken onun delilleri, özellikle **kıyası**, nasıl işlediğini mantıktaki kıyasla ilişkilendirerek incelemeye,
- İslam Hukukundaki Külli kaideleri açıklarken **mantık gücünün** ne derece devreye girdiğini görme imkânı bulmaya,
- İçtihat, dava, deliller, hüccet, kaza, fetva ve İslam fikhının diğer konularını işlerken bunlarda izlenen **mantıksal yol ve yöntemi** inceleme ve değerlendirmeye,
- Tüm bunlarla birlikte, bu eserin **mantıksal açıdan katkısı ve değerini** tespit edip açığa çıkarmaya çalışacağız.¹

1. Ömer Nasuhi Bilmen'in İlmî Kişiliği Üzerine Birkaç Söz

Büyük eserler verebilmek için, ciddi ve çaplı eserler ortaya koymuş büyük âlimlerin hayatlarını bilmek; onların ilim, usûl ve tecrübelerinden yararlanmak vazgeçilmez bir ihtiyaçtır. Ömer Nasuhi de ömrünü kitap yazarak geçiren mümtaz kişilerden biridir. O, bıraktığı eserlerle, insanlara nasıl faydalı olabileceğinin yollarını göstermiştir.

İsmnin üst satırına "Erzurumlu" kaydını, nispetini yazmakla iftihar eden Ömer Nasuhi, Erzurum'da doğmuş büyümüş, fakat Erzurumlu olarak İstanbul'da yaşayıp ölmüştür. O, müderris, muallim, müellif, müftü ve kısa da olsa bir dönemin diyanet

* Prof.Dr. DEÜ. İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi

¹ Makalede sunacağımız her bilgi ve tespit, Bilmen'in kendi özel görüşleriymiş gibi anlaşılmasını belirtmek isteriz. Zira burada verilen birçok bilgi, belli başlı fıkıh usulü veya fıkıh kitaplarında mevcut olan bilgilerdir. Yani Bilmen'in başarsız gibi sunulan hususlar, aslında fıkıh usulü ilminin ve fikhın başarsızdır. Böyle bir yanlış anlaşılmaya yol açmaması için biz yazımızda, Bilmen'den ziyade, *İstilahatı Fıkhiyye Kamusu*'na atıfta bulunmayı uygun gördük.

işleri reisidir.²

Ömer Nasuhi, devlet memuriyetlerine ve tedris faaliyetlerine devam ederken, bir taraftan da eserlerini kaleme almıştır. Müellifin ağırlıkla fıkıh, Kur'ân ve kelam alanlarıyla ilgili olan on dört kitabı vardır. Bunlardan *Nüzhetu'l-Envâr* adlı Farsça Divan ve Tercümesi hariç diğer eserleri basılıdır. Onun, çoğu, *Beyânü'l-Hak* ve *Sebillü'r-Reşad*'da yayınlanmış çeşitli fıkhi, itikadi, tarihi ve aktüel konuları hatta şiirlerini de içeren yirmi de makalesi bulunmaktadır.³ Meşhur olarak tanınan eserlerinden *Istilahatu Fikhiyye ve İlmihal* hala ciddi şekilde okunmakta, takip ve taktir edilmektedir.

O, bütün bu eserleriyle adeta İslam âlimlerinin müktesebatını bir araya toplamakla İslam'a ve kültürümüze büyük ölçüde hizmet etmiş bulunmaktadır. Zira bir araştırmamızın gayet haklı olarak belirttiği gibi, "onun kalemi olmasaydı, bugün Türk münevveri, İslam'ın, İslam-Türk medeniyet ve kültürünün kaynaklarına inmekten uzun zaman mahrum kalacaktı. O, *Hukukî İslâmiyye*'yi yazdığı içindir ki, şimdi geniş bir alan olan *fıkıh ilmi* ve *İslam hukuku* hakkında etraflıca bilgi edinebiliyoruz. Türk toplumuna yön veren ve potasında eriten İslam iman ve ahlakını etraflıca anlattığı *Büyük İslam İlmihali* bulunmasaydı, mekteplerdeki Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi derslerinden tutunuz, camilerdeki vaaz ve hutbelere kadar bütün tedris ve telkin faaliyetlerinde, hatta bir dersin hazırlanabilmesi için bile, herkesin beraberinde bir valiz dolusu kitap bulundurması gerekcekti. Haliyle o, işte bu işleri kolaylaştırmıştır. Onun eserlerine karşı olan rağbeti görenler, bu eserlerin taklidini yapmaya kalkışmışlar fakat muvaffak olamamışlardır. Bu da onun ne kadar alaka ve itimatla okunduğunun ve eserlerine başvurulduğunun en bariz delillerinden biridir."⁴ Eserlerinde kullandığı dil, bugünkü şartlara göre biraz ağıdalı olmakla beraber akıcıdır. O, konuyu en güzel şekilde ifade etmeye çalışmıştır ve bunda da başarılı olmuştur. Öyle ki onun üslubu değiştirilecek olsa, neticede eserin manasını kaybettiği görülür.

Kıscacası Ömer Nasuhi, gerek ilmî ve ahlâkî otoritesi, gerekse samimi dindarlığı ve alçakgönüllüğü ile dini konularda Türkiye'de Müslüman halkın başlıca güven kaynağı olmuştur. Kendisi Erzurum ağız ile konuştuğu halde eserlerinde kullandığı üslup ağıdalı fakat mükemmel denecek kadar sağlamdır. Gençlik döneminde yazdığı Türkçe ve Fars-

² Erzurumlu Ömer Nasuhi Bilmen, önce Daru'l Hilâfe medresesi ile Medresetü'l-Vâizîn'de fıkıh ve usûl-u fıkıh dersleri okuttu. Sahn Medresesi âli kısmında kelam müderrisliği yaptı. Daru's Şafakatu'l İslamiyye (Daru's Şafaka Lisesinde) on beş seneye yakın bir zaman siyer-i nebi, ilm-i kelâm ve medeni bilgiler okuttu. 1926'da İmam Hatip Mektebinde meslek dersleri verdi. Yine aynı yıl İstanbul müftü muavinliğine, 1943'te de İstanbul müftülüğüne tayin edildi. 1960 ihtilalini müteakip 30 Haziran'da Diyanet İşleri Reisi oluncaya kadar bu makamda kaldı. 5 Nisan 1961'de emekli olup reislikten ayrıldı. Yüksek İslam Enstitüsünde Kelâm ve Fıkıh derslerini okuttu (1959-60, 1962-65). 12 Ekim 1971'de Fatih'deki evinde 87 yaşında vefat etti. Edirne Kapı Şehitliğinde aile kabristanında medfundur. (Yavuz, Hulusi, "Erzurumlu Ömer Nasuhi Bilmen'in İlim ve Kültür Tarihimizdeki Yeri ve Tesiri", *Siyaset ve Kültür Tarihi Açısında Osmanlı Devleti ve İslam*, İstanbul 1991 s. 207-211)

³ Bilmen'in kaleme aldığı kitapları, makalelerin adları ve bunlarda neleri konu edindiği ile ilgili bilgi için bkz. Yavuz, a.g.e., s. 211-215.

⁴ Yavuz, a.g.e., s. 215.

ça şiirlerinde de duygu, düşünce ve ölçü açısından oldukça başarılıdır.⁵

2. Hukukî İslamiyye ve Islahatı Fıkhiyye Kamusu'nun Usûl ve Tekniği

Hukukî İslamiyye ve Islahatı Fıkhiyye Kamusu, mezhepler arası mukayeseli sistematik bir İslâm hukuku kitabı olup Latin harflerinin kabulünden sonra Türkiye'de İslâm hukuku sahasında kaleme alınan ilk ve o dönemde akademik çevrelerde büyük yankı uyandıran en muhtevalı eserdir.⁶

Ömer Nasuhi Bilmen, o günün İstanbul Üniversitesi rektörü ve Hukuk Fakültesi dekanının da belirttikleri gibi, büyük bir bilgi ve ihatanın, yorulmak bilmez bir mesainin ürünü olan bu kıymetli eseriyle, asırlar ve kıtalar içinde, milletler ve medeniyetler arasında yayılmış muazzam bir hukuk manzumesini Türkçe olarak ortaya koyarak, çok güç bir işi başarmış bulunmaktadır. Eser çok uzun ve geniş bir araştırma-incelemenin mahsulü olan derin bir vukuf-la hazırlanmıştır. En muğlak meseleler sehl-i mümteni' denecek bir vuzuhla şerh ve izah edilmiş, en ince ayrıntı dahi gözden kaçırılmamıştır.⁷

Ömer Nasuhi Bilmen, uzun meseleleri kısa, özlü, yer yer örneklerle anlatmayı başarmaktadır. O, İslam Fıkhnının geçirdiği aşamaları anlatırken görüldüğü gibi, konuları gayet kısa fakat dolu ve seçkin örneklerle tam bir şekilde aktarmada gayet başarılı görülür. (I, 41,42) Ayrıca onun, konuları başlık ve alt başlıklarla ve madde numaraları verecek anlatması da okuyucuya ve zihnine ayrı bir rahatlık sağlamaktadır.

Her ana konunun başında, o konunun temel istilahlarını alfabetik sıraya göre vermesi, usul açısından önemli ve verimli görülmektedir.⁸

O, konu bütünlüğünün bozulmamasına özen gösterip, meselenin fazla dallanıp budaklanmaması için "filan konuya müracaat" diyerek metin içi referansa önem vermektedir. (Örnek: III, 90)

Eserde önemli yahut tartışmalı görüşler aktarılırken, cilt ve sayfa numaraları belirtilmese de kaynak gösterilir.⁹ Bunlar bilimsel araştırma yöntemine uygun ve gerekli şeylerdir.

Ö. Nasuhi, bir konuyu derli-toplu, basit ve yalın bir dille anlatır. Bazı konuları (Müctehidlerin Bazı Mes'elelerdeki İhtilaflarının Sebepleri ve Bunlardaki Hukuki ve İctimai Hikmetler'de görüldüğü gibi) zihni yormayacak bir biçimde, maddeleştirerek düzenli bir şekilde işler. (I, 315-320) Verdiği örnekler kısa, açık ve konuyu kavratıcı niteliktedir. *Mefhum* kavramını buna örnek gösterebiliriz.

Maslahat kavramında olduğu gibi (bkz. I, 199-203), ele aldığı kavrama göre onun

⁵ Yaran, Rahmi, "Bilmen, Ömer Nasuhi", *TDVİA*, İstanbul 1992, C. VI, s. 162.

⁶ İlk olarak İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi tarafından basılan eserin (I-VI, İstanbul 1949-1952) daha sonra sekiz cilt halinde birçok baskısı yapılmıştır. Biz, bu çalışmamızda Bilmen Basımevi'nin, İstanbul 1967 tarihli sekiz ciltlik baskısını esas aldık. Bundan sonra eseri kısaca *Kamus* şeklinde göstereceğiz. Metin içindeki atıflarda ise *Kamus*'u zikretmeden sadece cilt ve sayfa numaralarını vermekle yetineceğiz.

⁷ Bkz. Prof. Dr. Sıddık Sami Onar, İstanbul Üniversitesi Rektörü, *Kamus*, VIII, 289; Prof. Dr. Hüseyin Nail Kubalı, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fak. Dekanı, *Kamus*, VIII, 293.

⁸ Örneğin, "Cezâî Hususlar ile ilgili istilahlar", III, 7-26; "Alış-Veriş (ticaret) hukuku", VI; "Harp Hukuku", III, 332-353

⁹ En sık atıfta bulunulan eserler, *el-Mebcut*, *el-Kudûrî*, *Bedayi'*, *el-Cevhere*, *Dürer*, *el-Bahr u'r-Raik*, *el-Fetava'l-Hindiyeye*, *Hâşiyetü't-Tahtavî*, *Reddü'l-Muhtar*'dır.

şartlarını ve kısımlarını işleme kitabı ayrı bir düzen ve güzellik kazandırmaktadır.

Bazı kavramların açılımını yaparken, mantıkta işlenen boyutunu aşarak, kavramı fıkıh usulüne kaydırıp oradaki işleyişi ve boyutuyla açıklar. *Bi'l-işâre, bi'd-delâle ve bi'l-iktizâ delâlet* örneklerinde, *beyan* çeşitlerinde bunu görebiliriz. (I, 87-91, 95-98)

Yine O, *hüsn-kubuh, telif-i mâla yutak* konularında olduğu gibi (I, 54-60), yer yer kelâmî konulara da yer verir.

Kitapta, yukarıda da belirtildiği gibi konular, sistematik biçimde, planlı ve düzenli bir şekilde aktarılmakta veya anlatılmaktadır. Bu plan ve düzen İslâm Miras Hukuku (*ferâiz*) gibi uzun ve karmaşık konularda bile kendisini göstermektedir. Orantı, denklem ve kesir gibi matematik bilgisini ve sağlam mantık sürecini takip etmeyi gerektiren bu konuda Bilmen, miras dağılımını güzel tablolar halinde vermeyi ve çözümlerin sonunda yer yer "Görülüyor ki ..." ile başlayan paragraflarda yapılan miras taksiminin pekiştirmesini yapmayı ve açılımını göstermeyi başarmaktadır.¹⁰

Yine kitapta, ihtilafî konular değerlendirilirken veya bir konudaki tartışmalar aktarılrken, genelde,

- Kavram tahlilleri yapılmakta (kullanılan ana kavramlar dil ve mantık açısından ince tahlile tabi tutulmakta yani kavramlar-arası ilişkiler irdelenmekte, terimlerin eş-anlamı yahut zıt anlamı belirtilmekte; gerek duyulduğunda ibarede kullanılan sözcüğün etimolojisine inilmekte, irabı üzerinde durulmakta);
- Metin kritiği yapılmakta (o konuda esas alınan metnin içeriği tahlil edilmekte; o metnin hangi bağlamda ele alındığı, nüzul veya vürud sebebi aktarılmakta);
- Çıkarılan hükümlerin rasyonel boyutu veya mantıksal tutarlılığı üzerinde durulmaktadır.¹¹

3. *Kamus'un Mantıksal Açıdan Değerlendirilmesi*

Fıkıh usûlü, şer'i hükümlerin delillerini ve bu delillerden hükümlerin nasıl çıkarıldığını incelemeyi konu ediniyorsa, Kitap ve Sünnet'teki ibarelerin mantuku, delâletleri, ibarelerde geçen kavramların tanımları; kavramların birbiri ile ilişkisi, türleri, olumlu ve olumsuz karşılık ve karşıtları; terimlerin *hakikat, mecaz, hass, âmm, müşterek, hakikat* ve *mecaz* kısımları; hangi hükümlerden nelerin nasıl çıkarılacağı, bu yapılırken *illetin* tespiti; naslar arasında *tearuz, istisna*; çıkan hükmün kuvvet ve bağlayıcılığının vs. incelenmesi gerekir. Bunu başarmak için mantık gücü de devreye girer. İşte bu hakikati bilen Merhum Bilmen, eserini kaleme alırken bu gücü yer yer devreye sokmayı başarmıştır.

Söz konusu eserde, yer yer, "mantıkta beyan olunduğu üzere..." ifadesi kullanılarak konunun açıklanması yapılmakta ve geçerli kuralları nakledilmektedir. (Örneğin bkz. I, 191) Bilmen, eserinde, mantıkçıların adını sıkça vermese de, kelamcılarını zikrederken, çoğunlukla, mantıkçıları da kastettiği anlaşılmaktadır. (Örneğin bkz. Delâlet, I, 86)

Kamus'ta, yer yer, "sathî bir nazarla değil, dakik bir nazarla mülâhaza edilirse bu

¹⁰ Bkz. *Kamus*, V, 206 vd., 280, 281, 290, 301, 307, 311, 313-317, 323-325, 330, 345-347, 349, 351, 352, 357, 363, 365, 369, 371, 379-380, 383.

¹¹ Örneğin bkz. *Âriyetlerin tazmin edilip edilemeyeceği tartışması*, *Kamus*, IV, 203-204.

hakikat, tebarüz eder.” (I, 201) gibi benzer ifadelerle, ilmî tetkike ve mantıksal sağlam-
lığa vurgu yapılmaktadır.

Bilmen, “nass mukabilinde kıyasa itibar etmek bâtıldır.” (I, 190) görüşüyle (her ne kadar nassın senedini irdeleme, nassı te’vil etme veya başka bir nass ile çeliştiğini ileri sürme yollarının bulunduğunu söylese de sonuçta) onun, mantıksal formellikten ziyade şer’i uygunluğu ön planda tuttuğu anlaşılmaktadır.

Bu girişten sonra, asıl konumuz olan *Kamus*’un Mantıksal Açıdan Değeri ve Değerlendirilmesi’ne geçmek istiyoruz. Bunu kavramlar, önermeler, dil-mantık ve deliller alt başlıkları halinde inceleyip, sonunda eserin mantıksal katkı ve değerini belirtmeye çalışacağız.

a- Kavramlar Açısından

Kamus’ta çok sayıda kavramın tanımı, tasnifi ve tahlili ile ilgili zengin malzeme bulmaktayız.¹² Tanımlar, akli veya nakli gerekçeler gösterilerek örneklendirilmektedir. Kitapta bir kavramı açıklarken onun diğer ilimlerdeki uzantılarına veya yerine işaret edilir. Örneğin, fıkıh usûlünün, tefsir, hadis, belagat, dil bilim, mantık ve tartışma ilmi (*ilm-i âdâb*) ile olan ilişkisi kurulur. (I, 38-39)

Istılahatı Fıkhiyye’de, *re’y-kıyas* terimlerinde görüldüğü gibi, kavramlar arasındaki nüansa da yer yer işaret edilir. Mamafih *re’y*, daha genel bir tabirdir, kıyas manasında kullanıldığı gibi, soyut bir değerlendirme, bir şey hakkındaki kanaat, kişisel (indî) hüküm manasında da kullanılır. (I, 304)

Yine *Istılahatı Fıkhiyye*’de, *kaza - fetva, ta’zir - hudûd* sözcüklerinde görüldüğü gibi, bazı kavramlar arasındaki fark da işlenmektedir. (I, 253; III, 326-328) Mantıkta “kavramlar arası ilişkiler” konusunu ilgilendiren bu işlem, kavramlar mantığı açısından önemlidir. Bazen (*beyyine ve şehâdet* sözcüklerinde olduğu gibi) terimlerin eş anlamlıları da verilir. (VIII, 118)

Kitap ve Sünnetteki nasların delâlet ve subûtları açısından dört grupta değerlendirilmesi, hükümlerin bilgi değeri ve mantıksal gücü açısından derecelendirilmesine imkan açtığından dolayı, önemli görülmektedir. (I, 39) Kitapta, ayrıca, *aklın* tarif edilişi ve mertebelerinin sıralanması (I, 227), mantıkta tasdik türlerinden olan *cehl* ve kısımlarının açıklanması (I, 233-234) da mantıksal açıdan önemlidir.

Bilmen’in *Kamus*’ta yazdığı veya aktardığı şu cümleler kavramlar mantığı (*lafızlar*) açısından ayrı bir önem arz etmektedir:

“*Âmmın* hükmü, efradı hakkında kat’ıyyü’s-sübût olmasıdır. Yani genel bir nassın hükmü, delâlet ettiği fertlerin hepsi hakkında birden sabit olur, onların hepsine birden şamil olur. (I, 70)

Yine *âmm*, delil-i zannî ile tahsis edilemez. Çünkü *âmm* kuvvetlidir, fertlerin hepsi hakkında birden sabit olur, zayıf olan bir delil ile kayıt altına alınması uygun değildir. (I, 71)

¹² Örneğin şu kavramlar, tanımları, çeşitleri ve kısımları ile genişçe incelenir: *Nikâh*, II, 5-6; *Talak*, II, 175 vd.; *Vakıf*, IV, 284-285, 294-295; *Hadd*, III, 14-15; *Katil*, III, 28-31; *Ganimet*, III, 337-338; *Vergi*, IV, 72-77; *Bey’*, VI, 6-8, 86 vd.; *İcâre*, VI, 157-158; *Kefâlet*, VI, 244-246; *Vekâlet*, VI, 311-312; *Şirket*, VII, 60-62.

Âmm olan lafızlar, yalnız üçe kadar tahsis edilebilir, ondan fazla edilemez. (I, 71)
Nass zâhire, müfesser nassa, muhkem de müfessere tercih olunup diğeri istidlalden
sakıt olur. (I, 77)¹³

Bir lafızda hakiki mana ile mecazi mana ictima' edemez (birleşemez) (I, 83)

Dâl bi'l-ibare ile dâl bi'l-işare arasında tearuz görülse baştaki tercih olunur. Çünkü
sevk-i kelamdan asıl maksat olan, dâl bi'l-ibaredir. (I, 87)

Dâl bi'd-delâleyi kıyas-ı celî kabilinden saymak doğru değildir. (I, 89)

Dâl bi'l-iktiza ile istidlal, geçerli bir akıl yürütmedir. (I, 91)

İsimde iştirak hükümde müsavâtı müstelzim değildir. (Yani bir lafza verilen hükmü
onun eşseslisine de vermek gerekmez.) (I, 95)

Beyanı tağyir, daima tağyir ettiği söze muttasıl olur, ondan ayrılmaz."¹⁴

b- Önermeler ve Dil-Mantık Açısından (Lafız-Mânâ)

Cümlelerin içerdiği anlam veya ifade ettiği mana, harflere göre değişeceğinden Bil-
men, harf ve edatların özellikleri, cümleye kattıkları anlam ve kullanım şekilleri üzerin-
de önemle ve uzunca durmaktadır (I, 108-132) ki bunu önermeler ve çıkarım mantığı
açısından önemli görmekteyiz.

Kamus'ta *ikrar, bey', şirâ, icare, hibe, vakıf, vasiyet, talak, liân, zihar* konularında
kullanılan sözcükler ve ifadelerin çoğu ince dil tahlillerini içermekte ve bu tahlilleri
bilmeyi gerektiren nitelik arz etmektedir.

Ömer Nasuhi Bilmen, "biz dini hükümleri Kuran-ı Kerim'in mukaddes nazmından
ve sünnetlerin mübarek lafızlarından, ibarelerinden anlamak ihtiyacındayız. Bu cihetle
lafızlar hakkındaki bir takım lisan kanunlarını, bilgilerini nazara almaya mecburuz. Bu
lisan kanunlarına, ilimlerine vukuf sayesinde yalnız Kuran-ı mübîn ile Sünen-i
nebeviyyenin değil, her türlü yazıların, konuşmaların, düsturların, nizamnamelerin hü-
kümlerine, inceliklerine de ilmi bir tarzda muttali olmuş oluruz." (1/46) deyip lafız
mana ilişkisini (lafızların manaya vaz'ları, açık/vazih bir tarzda delâletleri, açık veya
kapalı halde kullanımları, hangi maksatlarla söylenmiş olduklarını) çeşitleri ve örnekleri
ile birlikte ayrı ayrı inceler (I, 47-93) ki onun bu açıklamasının dil ve mantık açısından
önemli ve değerli olduğunu belirtmek gerekmektedir. O, dinde önemli yeri olan emir ve
nehiy lafızları üzerinde daha ayrıntılı bilgi verir. (I, 48-67)

Kamus'ta, mutlak ile mukayyedin mahiyetleri ve hükümleri ile ilgili aktarılan bilgiler,
mantıkta Mutlak Olarak Söyleneni Bazı Kayıtlamalarla (veya tersi) Söyleme (*Secundum*
Quid)¹⁵ yanlısını anlamamıza yardımcı olacak niteliktedir.

Yine Kamus'ta (*ba, min, an, alâ, fi* gibi) meânî harfleri ve zarflarla ilgili örnekleri
ile birlikte verilen uzunca bilgiler, (I, 108-132) dil ve mantık açısından, özellikle öner-
meler mantığı açısından, oldukça faydalı nitelikte görülmektedir.

Kitapta, deliller arasında tearuz ortaya çıkınca neyin neye tercih edileceği konusun-
da da kesin kurallar aktarılmaktadır/sunulmaktadır. Burada yer alan, "İki delilin metin-

¹³ Bu kural, dil ve hermönetikte de önemlidir.

¹⁴ Kamus, I, 97. Buna Kur'an'dan bir örnek gösterilebilir: "Güç yetiren kişiye Allah için haccetmek gerekir."
(Âl-i İmrân, 3/97)

¹⁵ Bkz. Emiroğlu, İbrahim, *Mantık Yanlışları*, Ankara, 2004, s. 130.

leri arasında tearuz bulunsa, nass zahire, müfesser nassa, muhkem müfessere, hakikat mecaza, sarih kinayeye, dâl bi'l- ibare dâl bi'l- işareye, dâl bi'l işare dâl bi'd-delâleye dâl bi'd- delâle dâl bi'l iktizâyâ tercih olunur." (I, 194) ifadesinin dil ve mantık açısından önemli olduğunu düşünmekteyiz.

c- Deliller Açısından

Istilahatı Fıkhiyye Kamusu'nda, fıkıh usûlünün konusunun, "Şer'i hükümleri ispata vasıta olmaları itibariyle şer'i delillerdir; bu ilimde bütün şer'i delillerin ahvalinden bahis olunur." şeklinde belirtilmesi, bu ilimde asıl vurgunun yargı (hüküm, hükmün delilleri, hüküm çıkarma metotları, hüküm çıkarıcı) ve delillere yapıldığını göstermektedir. Mantık da geçerli delilleri incelemeyi konu edindiğine göre, fıkıh usûlü için mantık vazgeçilmez olacaktır. Bundan dolayı Gazali, İslam Hukukunda *Deliller ve Yorum Metodolojisi* olarak görülen meşhur *el-Mustasfa*'sının Mukaddime'sini Mantık İlmi'ne ayırmış ve bu ilmi yeterince bilmeyenin ilmine güvenilmeyeceğini belirtmiştir.¹⁶

Yine *Kamus*'ta, bir konuda delil getirilirken veya kanıtlamada bulunulurken, mantıkta oldukça önemli görülen gerekçelendirmeler atlanmamaktadır. Örneğin; "alış-veriş helaldir" şer'i hükmüne gerekçe veya delil aranırken "Allah alış-verişi helal kıldı" (Bakara, 2/275) ayeti şer'i delil olarak gösterilir.(I, 38)

Eserde, yanlış kıyaslara meydan verilmemesi için içtihatla bulunacak kişiye, kıyasın şekillerini, şartlarını, çeşitlerini bilme zorunluluğunun hatırlatılması (I, 243) mantıksal açıdan önemli görülmektedir.

Fetva veya hükümlerde ağırlıkla temsil (analoji) metodu kullanılmaktadır. Örneğin bu, *ganîmet*, *bey*, *icâre*, *gasp* ve *itlâf* gibi konularda daha açık bir şekilde görülmektedir. (VII, 330 vd.) Yine örneğin, nikahta denklik konusunda olduğu gibi (II, 73-75), bazı hükümlerin delilleri, yanlış analogiye veya yanlış nedene¹⁷ dayandığı için reddedilir veya reddedenlerin görüşleri nakledilir.

Söz konusu eserde yer alan şu cümleler kıyas ve deliller (*argumantation*) mantığı açısından ayrı bir önem arz etmektedir:

(Fıkıhta) kıyas bir delil-i zannîdir. (I, 99)

Mensuh bir hükümden çıkarılan bir kıyas da mensuhtur. (1, 100)

Kıyasın hükmü, ta'diyedir; asıldaki hükmün, fer'e de nakledilmesidir. (I, 174)

Kıyas ile içtihat arasında tam girişimlilik vardır. Yani her kıyas içtihatıdır, ama her içtihat kıyas şeklinde değildir; içtihat daha e'am (genel)dır. (I, 182)

İki rivayet mütearız olunca, bunlar ile ihticac sâkıt olur. Bir şey hakkında ihtimal sabit olunca onunla istidlâl sâkıt olur.(IV, 204)

d- Mantıksal Açıdan Katkısı ve Değeri

Çalışmamıza konu olan eser temelde *tanımlara* dayalı olduğundan, bir mantıkçı hasasiyetiyle, onda, terimlerin nasıl tanımladığı üzerinde ağırlıkla durmak istedik.

Eserde tanımlar tam, açık; net olarak yapılmakta, yer yer bunlarla yetinilmeyip bir

¹⁶ Gazali, Ebu Hamid Muhammed, *el-Mustasfa min İlmi'l-Usûl*, Mısır, 1937, C.I, Mukaddime, s. 7.

¹⁷ Mantıkta buna, *Neden Olmayan Neden Olarak Alma* (*False Cause, el-ahzû mâ leyse bi illetin ileten*) Yanlış denir. Bkz. Emiroğlu, *Mantık Yanlışları*, s. 161 vd.

kavramın alt/ince ayrımları verilmektedir. *Istilah, delil, örf, maslahat, hadis* terimleri buna örnek gösterilebilir.

Terimlere önce genel olarak yaklaşmakta, onların sözlükteki anlamları sıralanmakta, sonra ıstilahî anlamları verilmekte ve dinde/fıkıhta, hukukta kazandığı veya ifade ettiği anlamlar belirtilmekte, bununla da yetinilmeyip çoğu yerde onlar örneklerle açıklanmaktadır. Tanımlanmakta olan sözcüğün eş anlamları (örneğin, ilm-i usulü fikhın, hikmet-i teşriyye ilmiolarak verilmesi) (I, 15), gerek duyulan yerde de (*maslahat-mefsedet, hakikat-mecaz* örneklerinde olduğu gibi) zıt anlamları verilmektedir.

Bazen, (*şeriat* sözcüğünde olduğu gibi (1,14)) kelimelerin semantik alanı da yoklanmaktadır. Bir sözcüğe yüklenen anlamlar, alanlarına göre içerdikleri manalar ihmal edilmeden ayrı ayrı gösterilmektedir. Bir sözcüğün eş anlamları, ondan türeyen sözcükler, bu sözcüklerin kısımları ve çeşitleri ayrımları ile birlikte verilmektedir. *Hak* kavramı buna örnek gösterilebilir. (I, 12-13)

Yine bazen bir sözcüğün farklı tanımları verilmekte, yapılan farklı tanımların nüansına işaret edilmekte ve bunlar arasında tercih yapılmaktadır. (Bkz. *fıkıh*, I, 13-14) Bu nüanslar gösterilmekle okuyucunun, (*delil, istidlal, hüccet, burhan, beyyine* örneklerinde olduğu gibi) kelimeler arasındaki ince ayrımlara dikkati çekilir.

Kavram karmaşasına yol açmaması için terimlerin sınırı çizilir, (*hikmet, maslahat* sözcüklerinde olduğu gibi) bazı kavramların sonradan dinde kazandığı anlamı belirtilir, yanlış anlamalara yol açmaması veya daha belirgin ve kesin vurguyu belirtmek için yer yer “demek ki, ... anlamına gelmektedir.” ifadesi kullanılır. (Örnek: *Şeriat*, I, 15)

Bir kelimenin genel anlamı verildikten sonra, sözcüğüne göre, çeşitli ilim dallarında hangi anlama geldiği belirtilir. Bu, daha ziyade, (*kitap, sünnet, delil, kıyas* vb. terimlerde görüldüğü gibi) usulcülere göre sözcüğün hangi anlama geldiğini belirtmek için yapılır.

Ömer Nasuhi Bilmen, bunları yaparken ilgili kitaplarda veya lügatlerde olan aktaran nakilci konumunda görülebilir. (Örneğin bkz. *Kıyas* konusu, I, 171 vd.) Fakat onun nakilde kalmayıp yer yer kendi kişisel tespit, tercih ve ayrımlarını da devreye soktuğu görülebilmektedir.

Bununla beraber o, yine de bazı kavramları açıklarken genel anlamlarından ziyade onların fikhî anlamlarına odaklanmaktadır. Bunu, şu sözcükler anlatılırken rahatlıkla görebilmekteyiz: *Delil, illet, taklid, delâlet, âmm, mutlak ve mukayyed lafızlar, emir, kıyas... vs.*

Cümlenin içerdiği anlam, ifade ettiği mana; harflere göre değişeceğinden, harf ve edatların özellikleri, cümleye kattıkları anlam ve kullanım şekilleri üzerinde *Kamus*'ta dikkatlice ve uzunca durulmaktadır (I, 108-132) ki bunu önermeler ve çıkarım mantığı açısından önemli görmekteyiz.

Ö. Nasuhi, fikirlerini veya düşüncelerini uygun deliller ile kanıtlamaya veya temellendirmeye çalışır; yer yer dini hükümlerin illetini ve hikmetini belirtir. (Örneğin bkz. *İcma*, I, 166-170)

İstihşam, kıyas-ı hafî yani açık olmayan/gizli kıyas olarak gören Bilmen, bunda illeti bulmak için zihnin daha derinliğine araştırma yapmaya ve çaba göstermeye ihtiyacı

olduğunu belirtir. (I, 17)

Varlığına delil bulunamayan herhangi bir şeyi kabul etmemeyi “*Istidlal bi ademi'l medarik*”¹⁸ olarak tanımlayan Bilmen, haklı olarak, onun yanlış bir akıl yürütme şekli olduğunu belirtir. Çünkü delilin yokluğundan medlulün yokluğu lazım gelmez. (I, 17)

Ömer Nasuhi Bilmen’in Mantık İlimine vukufiyetini bazı mantık kavramlarını açıklarken gösterdiği hassasiyetten çıkarmak mümkündür. Örneğin, sıralayacağımız şu kavramları ve konuları işlerken söz konusu birikimini yansıtmaktadır: *Burhan ve istidlal* kavramlarını açıklayışı (I, 15), kıyas(ı fukaha)ı mantıktaki analogi (*temsil*) ile eş değer tutması (I, 16), varlığına delil bulunamayan herhangi bir şeyi nefy ve inkar etmek manasına gelen “*istidlâl bi'ademi'l medarik*”i geçerli bir akıl yürütme olarak görmemesi (I, 17), bazı kıyasları red ve def'e müteallik mübahase yollarını genişçe işlemesi (I, 185-193) ...vb.

O, tâkat üstü bir şey ile teklif meselesini açıklarken, bunun en yüksek mertebesinin haddi zatında mümteni olan bir şey ile teklif olduğunu belirtip, bunun ise ne vâki, ne de câiz olduğunu belirtir. Onun burada verdiği “iki zıddı birleştirmek caiz değildir. Bir an, hem gece hem de gündüz olamaz. Bir kimse bir anda hem diri hem de ölü olamaz. Dört sayısı hem çift hem de tek olamaz. Bir şey, altın olduğu halde mahiyetinden çıkıp bakır olamaz” (I, 58) gibi örnekleri mantıktaki çelişmezlik (*tenâkuz*) prensibini pekiştiren mantıksal imkansızlıklardır. *Teklif-i mâlâ yutak*'ın bir sonraki orta mertebesine dair verdiği “göğşe çıkmak, bir ölüye can vermek” örneklerini ise âdeten mümteni sınıfına sokar. Onun bu ayrımı felsefedeki mantıksal imkan-olgusal imkan ayrımına¹⁹ uygun düşmektedir.

Ömer Nasuhi Bilmen, yer yer kıyas kurmaktadır. Onun kıyasları fıkhıdaki kıyasa uygun olarak *temsili* (analoji) niteliktedir. Örneğin, “duhul ve zıfâf ile mehir gerektiği gibi ölüm ile de gerekir”(I, 138). Onun fıkhıdaki kıyası (mahiyeti, rükünleri, şartları, hükmü, kısımları, illet ve türleri, değeri) ele alıp işleyişi açık ve kavratıcı niteliktedir. (I, 171-185) Özellikle bazı kıyasları red ve def'e yönelik *cedel ve münâzara kuralları* ile ilgili verdiği ölçüler ve teknikler onun âdâb (yani münâzara ve tartışma) ilmine vukûfiyetini göstermektedir. Gayet haklı olarak belirttiği gibi, “ilm-i âdâbı güzelce bilmeyenler, kelim, hikmet, hilâfiyât, usûl-i fıkıh ilimlerini layıkıyla anlayamazlar, ilmî sûrette mübâhase ve münâzaraya kadir olamazlar.” (I, 185) O, bu cümleleriyle ve bunu takip eden (tartışma usûl ve âdâbıyla ilgili) açıklamalarıyla, örtük de olsa, mantığın önemini işlemektedir. (Bkz. I, 185-195) Yine o, burada ayrıca kıyasa yapılan itirazları bir bir sıralar ve bunları Cedel ve Münâzara İlmi'nde gösterilen kurallara göre²⁰ ayrı ayrı değerlendirir. Bundan, onun Cedel ve Münâzara İlmi'ne ait işleyişi bildiği sonucuna varmaktayız.

Onun, deliller arasında tearuz konusunu açıklarken kurduğu “Herhangi bir hadise

¹⁸ Bu tür delillendirmeye mantıkta *Argumentum ed Ignorantiam* (İspat Edilmemiş Olmayı Lehte Delil Kullanma) deriz. (Bkz. Emiroğlu, İbrahim, *Mantık Yanlışları*, s. 187)

¹⁹ Bkz. Emiroğlu, İbrahim, *Klasik Mantığa Giriş*, Ankara 2004, s. 105.

²⁰ Bkz. Emiroğlu İbrahim, “Cedelin İşleyişi ve Değeri”, *D.E.Ü İlahiyat Fakültesi Dergisi*, İzmir 2001, C.XIII, s. 11-24.

hakkında delillerin kesretine değil kuvvetine bakılır. Bir kuvvetli delil, bir çok kuvvetsiz delillere tercih edilir. Mesela bir kat'î delil yanında zannî delillerin hükmü olamaz." (I, 195) şeklindeki cümlelerini de içerik mantığı açısından önemli görmekteyiz. Yine onun *istüşâb, taklit ve istidlâl bi ademi'l-medârik (arg. ad ignorantiam)* geçerli delillerden saymaması (I, 195) mantıksal açıdan önem arz etmektedir.

Onun, içtihatla bulunurken, fetva verirken, daha genel bir deyişle hüküm verirken önemle altını çizdiği hususlar, mantıksal açıdan değerli ve önemli görülmektedir. Şöyle ki, kişi kafasının estiği şekilde keyfi fetva vermemelidir. İslam geleneğinde ulemanın bu konuda ne kadar dikkatli davrandıkları ortadır. Karar verecek konumda olanların bilgili, dirayetli, samimi, maddi ve manevi sorumluluk hissiyle dolu, konuyu ciddi araştıran, alternatifleri iyi değerlendiren ihtiyatlı ve konuştuğu alanda ihtisas sahibi olmaları gerekmektedir. Bilmen, bu son konu ile ilgi şöyle demektedir:

"Mücerred bir alâkadan dolayı bilgisi, ihtisası olmayan bir fert, kalkar da bu ilimlerden birine meselâ tıbbâya veya matematiğe dair konulardan bahseder, bunlara dair başkalarına ders vermeye cüret gösterirse haddini tecavüz etmiş, kendi bilgisizliğini teşhir etmiş, şahsiyetini gülünç bir vaziyete düşürmüş olmaz mı? Bunun içindir ki, kâfi derecede ehliyetleri olmayan kimselerin bu konulara karıştıkları çok görülmektedir. Binaenaleyh dini ilimlerde de bu esasa uymak gerekmektedir. Çeşitli tasniflere tabi bulunan ve her biri çok mühim, ince asılları, kaideleri, meseleleri ihtiva eden dini ilimlerde ve özellikle şer'î hükümlerde yeter derecede bilgisi, birikimi bulunmayan kimselerin kalkıp da bu ilimler adına söz söylemeleri doğru olamaz. Böyle bir sözün, meselâ verilecek bir fetvanın din adına bir değeri olmayacağından, ona itimat olunamaz. Bunun manevi sorumluluğunu da ayrıca düşünmek gerekir."²¹

O, meşru bir maksada dayalı olmayan soruları ve fetva istemeleri de yersiz ve gereksiz görüp, bilgi değeri olmayan, pratik yarar içermeyen, art niyet taşıyan sorulara cevap vermeme yanlısıdır. Onun şu cümleleri günümüzde bazı medya organlarına karşı nasıl bir tutum izleneceğine güzel bir örnek oluşturmaktadır:

"Başkasının bilgisizliğini teşhir etmek, edinilecek bilgiyi başkasının aleyhine haksız yere kullanmak, başkası ile lüzumsuz yere münakaşalarda bulunmak veya onu bunu haksız yere sorgulamak, eleştiriye tabi tutmak, güzel bir niyete ve bir ihtiyaca dayalı olmayan bir soruya cevap vermek, o kötü niyet sahibine yardım etmek onun sorumluluğuna bir nevi ortak olmak demektir. Basiretli bir âlimin vazifesi ise bu gibi bir sorumluluğa düşmekten kaçınmaktır."²²

Ö. N. Bilmen, "Batı'da İlim ve Usûl"deki yeni gelişmelerin farkında olup *uygulama-lı mantığı* devreye sokmanın gerekliliğinin farkındadır. O, bu hususta şöyle demektedir:

"Son zamanlarda garp alimleri; tarihlerde, kanunlarda, tecrübi ilimlerde ve sairede tatbik edilmek üzere "metodoloji = uygulamalı mantık" denilen mecmua-i usûlü tedvin ederek, ilim sahasında bir muntazam tetkik ve tenkid tariki vücuda getirmişlerdir. İslam

²¹ *Kamus*, I, 251. Bilmen'in bu son cümlesi mantıktaki "Otorite Yanlışı"na denk düşmektedir. Bkz. Emiroğlu, *Mantık Yanlışları*, s. 184-187.

²² *Kamus*, I, 252.

alimleri ise bundan 1200 şü kadar sene evvel “usûl-ü fıkıh” ilmini tedvin etmişlerdir ki, bu güzide ilim lisaniyata, rivayata, elfaz ve ibaratın havas ve mezayasına, delillerin derece-i kuvvet ve zaafına ve saireye dair en mükemmel metotları ve kaideleri içermiş bulunmaktadır. Artık bu usûl ilminden hiçbir hukuk müntesibi müstağni olamaz.”²³

Istilahatı Fıkhiyye Kamusu’nda, (fıkıhın esaslarını teşkil eden usûl ve delillerin özünü oluşturan ve sağlam delillere istinad eden, birçok hadiselerin hükümlerini belirlemeye yardım ederek hukukçular için birer rehber mesabesinde bulunan) *Kavâid-i Külliyye*’nin maddelerinin örnekleri ile açıklanışını usûl ve mantık açısından önemli görmekteyiz. Bu konuda müellifimizin yaptığı açıklamalardan mantıksal vurgusu güçlü olan bazı ifadelere burada yer vermek istiyoruz:

“İtibâr, lafza değil mânâyadır” kaidesini açıklarken şu açıklamada bulunulur ki, bu açıklamanın dil ve mantık açısından önemi büyüktür:

“Bu ‘itibar, istihsân neticesidir ve lafızlara müraat (yani onları literal/lafzi anlamda kullanmak) kabili olmayan yerlerde geçerlidir; yoksa kıyâsen değildir. Çünkü lafızlar manaların kalıpları olduğundan lafızları esasen ilğa sahih olmaz.”²⁴

Kelamda asıl olan manayı hakikattir. Tasrih mukabilinde delâlete itibar yoktur. (I, 259)

Kıyas ve kaideye muhalif olarak kitap ile, sünnet ile veya icma ile bir şey sabit oldu mu, bu sübût kendisine inhisar eder, ona başkası kıyas edilemez.²⁵ İçtihatlar aynı derecede birer zanni delil olduğundan, kesin nassa aykırı olmadıkça biri ile diğerini nakzetmek caiz olmaz.²⁶

Bir söz söylenince hakiki manasına haml olunur. Fakat, hakiki mana aklen veya şer’an veya âdeten metrûk, mehur olursa (kelamın îmalı/kullanımı ihmalinden evladır esasına dayalı olarak) mecazî manaya gidilir.²⁷

Nâdire itibâr olunmaz. Çünkü nâdir mağlûbdur, mağlûb ise galibe tâbi olacağından ona ayrıca hüküm verilmez.²⁸ Fer’, sukûtta asla tabi ise de subûtta daima asla tabi değildir.²⁹

Bir kelamın bir manaya hamli mümkün oldukça ihmal yani manasız itibar olunmamalıdır.³⁰

Bir sözcükte şer’an veya örfen kullanılmayan bir anlam sıkışması olunca literal anlam bırakılıp mecazi anlamı kullanılır.³¹

Delile dayalı olmayan mücerred ihtimal geçerli değildir.³²

Hatası zahir olan zanna itibar yoktur. (I, 279)

²³ *Kamus*, I, 40.

²⁴ *Kamus*, I, 256.

²⁵ *Kamus*, I, 260. “Ala hilâfi’l-kıyas sabit olan şey, saire makîsu’n-aleyh olamaz.”

²⁶ *Kamus*, I, 260. “İçtihat ile diğer içtihat nakz olunmaz.”

²⁷ *Kamus*, I, 268. “Âdetin delaleti ile manayı hakiki terk olunur.”

²⁸ *Kamus*, I, 268. “İtibâr, galib-i şayiâdır, nadire değildir.”

²⁹ *Kamus*, I, 271. “Asl sabit olmadığı halde, fer’in sabit olduğu vardır.”

³⁰ *Kamus*, I, 274. “Kelamın ‘imali(kullanımı) ihmalinden (terkinden) evlâdır.”

³¹ *Kamus*, I, 274. “Mânâyı hakiki müteazzir oldukça mecaza gidilir.”

³² *Kamus*, I, 279. “Tevehhüme i’tibar yoktur.”

Zahiren sabit olan bir ilim ile yalnız amel vacip olursa da, itikat vacip olmaz. Fakat yakinen sabit bir ilim ile yani kesin bir delil ile hem amel, hem de itikat vacip olur.³³

Bir dini hükmün hikmetini anlamamak, tayin edememek o hükmün aleyhinde bulunmayı gerektirmez. Örneğin, (Mina'da) şeytan taşlamak gibi. Şeriat koyucusu Allah, Hakîm olduğundan, O'nun bazı hükümlerindeki hikmeti yakalayamamız o hükümlere karşı çıkmaya mazeret teşkil etmez.³⁴

Ayrıca şu kaidelerin de dil ve mantık açısından tahlil edilmesi³⁵ ve öneminin açığa çıkartılmasının gerekli olduğunu düşünmekteyiz.

"Şek ile yakın zail yok olmaz."

"Asıl sâkıt olduğunda fer'i dahi sakıt olur."

"Bir şey bâtil oldukça anın zımınıdaki şey dahi bâtil olur."

"(Eğer nass yahut delâlet yoluyla kayıtlama bulunmuyorsa) *mutlak* ıtlak üzere cari olur." (I, 276)

"Burhan ile sabit olan şey, 'ıyanen sabit gibidir." (I, 280)

"*Tenâkuz* ile hüccet kalmaz." (I, 281)

"Şartın sübutu indinde ona muallak olan şeyin sübutu lazım olur." (I, 282)

"Meçhûlü dava fâsittir." (I, 296)

"Bir kimse hakkında 'muradı, maksadı şudur' diye vuku bulacak dâvâ bâtildir." (I, 297)³⁶

"*Dâvâda* tenakuz bulunmaması şarttır; bulunursa dâvâ sahîh olmaz." (VIII, 85)

"*Tenakuz*, müddeinin kizbini gösterir." (VIII, 99)

"*Beyyinelerin* tearuzu, dâvânın istimainâ mâni olur." (VIII, 104)

"*Şehadetin* mahsûsa ve mütevâtire muhalif olmaması şarttır." (VIII, 128)

"*Şehadette* tenakuz bulunmaması şarttır." (VIII, 131)

"*Hâkim* olan zat, hâkim (akıllı, âlim ve sâlih), fehîm (zeki, anlayış gücü yüksek), emîn, mekîn (şerefli ve itibarlı), metîn (güçlü, ciddi, sağlam karakterli), salâh-ı hâl (diyanet ve ahlâk gereği olan güzel fiil ve davranışlar)larla muttasıf olmalıdır." (VIII, 213)

"Fâsid olan, nass-ı kat'iyye, icma-ı ümmet veya kıyas-ı celiye muhalif bulunan bir hüküm ise, kimin tarafından verilmiş olursa olsun, salâhiyyetdar (yetkili) olan makam tarafından nakzedilerek sebebi beyan olunur." (VIII, 239)

Kamus'ta, bir konunun hikmet-i teşriyyesi açıklanırken getirilen delillerin yahut gerekçelerin makul, hikmetli ve mantık ölçülerine uygun olduğu görülmektedir. Bilmen, bazı hikmetleri veya incelikleri;

"*Bir Mütalea*" (II, 483)

"*Hikmet ve Maslahat*" (III, 33-47)

"*Hikmet-i Teşriyye*" (I, 203-214; II, 44-45, 91,98, 483; III, 258-260; IV, 13-15, 300-301, VI, 153-155, 166, 252-253, 367-368; VII, 63-65; VIII, 79-80, 89-91, 124-126, 210-213)

³³ *Kamus*, I, 293. "Zahiren sabit olan bir ilim ile, yakinen sabit olan bir ilim arasında fark vardır."

³⁴ *Kamus*, I, 294. "Bir hükmün illeti ile hikmeti arası tefrik olunur."

³⁵ Bu külli kaidelerin açıklamaları için bkz. Yıldırım, Mustafa, *Mecellenin Külli Kaideleri*, İzmir, 2001.

³⁶ Bugünkü moda tabirle biz buna "niyet okuma" diyebiliriz.

“Hikmet-i Şer’iyye”(IV, 232-233)

“Hikmet ve Maslahat” (V, 121-122)

“Lâhika”(II,514) başlıkları altında açıklamaktadır.

4. Sonuç

Istilahatı Fikhiyye Kamusu’nda, *lafız*, *mefhûm*, *delâlet*, *hüküm*, *kıyas* terimlerinde olduğu gibi bazı kavramların, çeşitleri ve örnekleri ile birlikte ayrıntılı biçimde açıklanması, mantığın fıkıh, özellikle fıkıh usûlü için son derece önemli olduğunu göstermektedir. Zira **kavramlar**, **önergeleri/hükümleri** iyi anlamamıza, bunu başarmak da, daha sağlam **çıkarımlarda** bulunmamıza hizmet etmektedir. Söz konusu eser kaleme alınırken, bu bilinçle, mantık birikiminin sürekli devrede tutulduğu görülmektedir. Böylece, *delâlet*, *hüküm*, *mübahase*, *istidlal*, *illet*, *mefhum*, *lafız*, *münazara*, *muaraza*, *men*, *münakaza* (nakz), *mukaddime* ve çeşitlerinde olduğu gibi birçok kavram aynen mantıktaki gibi ve buna ilave olarak fıkıh ilmiyle ilişkisiyle birlikte tanıtılır.

Kamus’un birinci cildinin başında verilen ve büyük çoğunluğu **delillere** yönelik olan 204 ıstılahın, büyük ölçüde, mantıktaki **tanımın** formel şartlarına uygun olarak tanımlandığı görülmektedir.

Ayrıca, eserde yer alan şu bilgi ve açıklamaları, **mantıksal açıdan** önemli, değerli ve mantıktaki konuları anlamaya katkı verici nitelikte görmekteyiz:

- 1) Âmm (I, 70-71)
- 2) Lafz-ı Müşterek (I, 74)
- 3) Delâlet (-i lafz) (I, 86 vd.)
- 4) Harfler, edatlar ve zarflar (I, 108-132)
- 5) Bazı kıyas(analoji)ları red ve def’e müteallik mübahase yolları (I, 185-193)
- 6) İlmi münazara (tartışma)nın şartları ve âdâbı (I, 185-193)

Kamus’ta *ikrar*, *bey’*, *şirâ*, *icare*, *hibe*, *vakıf*, *vasiyet*, *talak*, *liân*, *zıhar* konularında kullanılan sözcükler ve ifadelerin çoğu ince **dil tahlillerini** içerdiğinden, bunlardaki bazı incelikleri anlama ve anlatmada mantık birikimi kendini hissettirmektedir.

Yine *Kamus*’ta *meânî harfleri* ve *zarflarla* ilgili bilgiler; harf ve edatların özellikleri, cümleye kattıkları anlam ve kullanım şekilleri ile ilgili olarak sunulanlar, **dil ve mantık** açısından, özellikle önergeler mantığı açısından, oldukça faydalı nitelikte görülmektedir. Ayrıca, kitapta, deliller arasında *tearuz* ortaya çıkınca hangi delilin diğerine tercih edileceği konusunda sunulan kuralların da dil ve mantık açısından önemli olduğunu düşünmekteyiz.

Bilmen’in, *içtihat*ta bulunurken, fetva verirken, daha genel bir deyişle, hüküm verirken önemle altını çizdiği hususlar, **mantıksal** açıdan değerli ve önemli görülmektedir. *Kavâid-i Külliye*’nin maddelerinin örnekleri ile açıklanışını da **usûl ve mantık** açısından faydalı görmekteyiz.

Bunlarla birlikte, Ö. Nasuhi Bilmen, bazı kavramları açıklarken onları, mantıkta işlenen boyutunu aşarak, fıkıh usulünde işleniş mecrasına kaydırıp, oradaki işleyiş ve boyutuyla açıklar. Ama o, verdiği bilgilerde, nihai noktada, ağırlıkla, nakilci konumdadır. Yani yer yer kendi görüşünü ve tercihini belirtse de, çoğu durumda o, kendinden öncekilerin görüşlerini aktarmakla yetinir.

Ömer Nasuhi Bilmen'in elimizdeki sekiz ciltlik bu *Kamus*'unun,

- Sistematiik oluşu

- (Değişen ve gelişen çağdaş fihhi sorunlar dışta tutulursa) konu tamlığı ve bütünlüğü

- Fihhi meseleleri askıda bırakmayışı

- (Farklı görüş ve mezheplere yer vererek) karşılaştırma imkanı sunmasından dolayı diğer dillere (Arapça ve İngilizceye) çevrilmeyi hak ettiği kanaatindeyiz. Eserin bu olumlu özelliklerine onun mantıksal açıdan sağlamlığını da eklememiz gerekmektedir. Sözkonusu *Kâmus*'un, özellikle I. Cildi bize, mantık bilgilerinin fihhi usulüne yansımısını ve kullanımını görmemize yardımcı olacak bir hayli malzeme vermektedir. Zaten İslâm âlimleri de, özellikle fihhiçi ve kelâmcılar, ilimler için mantık sanatının önemi ve gerekliliğini hem ikrar etmiş hem de uygulamalarıyla (yani konuşma, tartışma ve yazdıkları kitaplarıyla) göstermişlerdir.